

ЖИТТЄВИЙ І НАУКОВИЙ ШЛЯХ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО

В історії української географії академік Степан Рудницький вирізняється своїм науковим внеском у становлення національної землезнавчої науки в новітню епоху. Більшість географів вважає цього вченого фундатором новітньої національної географії. Саме С. Рудницький, який навчався у Львівському та Віденському університетах, був другим в історії українського землезнавства доктором філософії у ділянці географічної науки (першим захистив докторат Григорій Величко у 1889 р.), обґрунтував теоретичні і методологічні основи новітньої національної географії, зробив вагомий внесок у кожному з тодішніх (перша третина ХХ ст.) географічних наук.

Його неоціненний внесок у загальну географію — „Нинішня географія“ (Львів, 1905), її окремі підрозділи — математичну, фізичну та антропогеографію. Це стосується насамперед таких наукових дисциплін, як геоморфологія, картографія, економічна географія, політична географія і геополітика, історія географії, теорія і практика географічної освіти. Вагомий внесок зробив С. Рудницький у географічне українознавство (книжки, у тому числі високошкільні підручники з фізичної й економічної географії України і стаття „Проблеми географії України“, 1919), розвиток національної загальної та географічної освіти і краєзнавства.

Життєвий і науковий шлях С. Рудницького був складним. У ньому чітко простежуються три життєві повороти і три наукові спрямування ученого.

Три життєві повороти

Степан Рудницький жив і творив у бурхливу епоху світової і європейської історії кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Це була епоха визвольних змагань українського народу, боротьби за його утвердження як модерної нації і створення нею незалежної держави, епоха Івана Франка, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Олени Степанів і Надії Суровцової.

У той час сталися три кардинальні переломи, які визначали суспільні характеристики життєдіяльності:

— він, як і його батько, брати та сестра, порушили родинну традицію — бути священиками — і пе-

рейшли у сферу життєдіяльності світської інтелігенції;

— при виборі конкретного фаху С. Рудницький, який спочатку спеціалізувався в історичній науці і ділянці гуманітарних наук, перейшов у сферу природничих наук;

— кардинальна зміна середовища життєдіяльності — з європейської на радянську.

Перший поворот. У другій половині ХІХ ст. українські родини інтелігенції Галичини (як Волині та Наддніпрянщини) масово відходили від традицій навчати своїх синів на служителей релігійного культу, які плекали

упродовж кількох століть, особливо після прийняття Берестейської унії (1596). У Львові був організований не лише теологічний факультет у складі університету, а й Греко-католицька семінарія для підготовки священиків, в якій навчався автор національного і державного гімну „Ще не вмерла України...“ Михайло Вербицький. Члени „Руської Трійці“ Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич навчалися у цій семінарії і були висвячені.

Цей корінний злам у життєписі С. Рудницького зумовлений не лише започаткованою французькими просвітителями (Ш.-Л. Монтеск'є, Ф.-М. Вольтером, Д. Дідро та ін.) секуляризацією свідомості європейських суспільств, але й, що дуже важливо, переходом науки на нові філософські основи і парадигми. У наукові дослідження впрова-

джується методологія позитивізму і постпозитивізму. Популярні лише реальні науки: фізика, хемія, біологія, геологія і їх практичне застосування у техніці і технології промислового та сільськогосподарського виробництва, особливо першого з них. Зрозуміло, що критерій господарської практики, вимоги до реальних знань були визначальними у розвитку системи природничих наук, до яких потягнулася молодь зі священницьких родин.

Саме родина С. Рудницького з діда-прадіда плекала релігійно-священницькі традиції. Прапрадід о. Йосиф та прадід о. Калістрат ученого були священиками, його дід — Діонізій теж навчався у Греко-католицькій семінарії Львова і все життя був священиком, закінчивши свій земний шлях у с. Августівка (неподалік Зборова на Тернопільщині).

Степан Рудницький

З трьох синів діда один (також Діонізій) висвятився, другий Антін — став служителем культу. А третій — батько С. Рудницького — Лев уже здобув фах учителя (викладав історію і географію у Перемишлі, де народився С. Рудницький, а також у Тернополі та Львові).

Сини Лева Рудницького здобули лише світські професії. Найстарший син Лев був юристом і працював усе життя на Лемківщині, середущий Степан став географом зі світовим іменем, наймолодший Юліан — германістом і письменником (псевдонім — Юрій Опільський). Їхня сестра Софія вийшла заміж за правника Станіслава Дністрянського і стала успішною піаністкою.

Попри сказане, молоді члени родини залишалися глибокорелігійними, але людьми нової генерації, з новим менталітетом, які вбачали у світських професіях і громадському та науковому становищі істотний засіб боротьби за національні інтереси українського народу.

Другий поворот. С. Рудницький навчався на філософському відділенні Львівського університету (1896—1899). Спочатку він спеціалізувався у галузі історичних наук і навіть опублікував кілька статей з української історії Козацької доби (1897, 1899). І. Франко писав, що „[...] ряд молодих працівників з історії України (С. Томашівський, С. Рудницький та ін.) [...] зробили уже цінні внески у вивчення української історії...”¹ Проте вже десь з третього курсу учений переходить у сферу природничих наук — астрономії, астрометеорології і фізичної географії.

С. Рудницький публікує брошури „Про плями сонічні“ (1900), „Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери“ (1902), „Дещо про Антарктиду“ (1904) та ін.

Після навчання у Віденському університеті (1904) С. Рудницький обрав спеціальність —

Запрошення С. Рудницькому на працю у Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янець-Подільський, 1918 р.

новітню географію як моністичну науку, а в ній фізіоцентризм. Навіть економічну географію він уважав наукою природничою, надаючи їй права громадянства лише у контексті зв'язку із загальним об'єктом дослідження географії — земною поверхнею.

У 1910—1920-х рр. опублікував праці з антропогеографії України та антропогеографічні сюжети.

Третій поворот. С. Рудницький свідомо змі-

вчений рішуче вибирає радянський спосіб життя, не знаючи усіх підводних його каменів і антилюдської сутності.

У Харкові він натрапляє на жорстку опозицію місцевої академічної, науково-географічної і управлінської еліти. Щонайменше чотири елітні середовища ставилися до С. Рудницького ворожо.

Представники старої царської еліти зустрічали у багнети будь-кого, хто мислив, говорив і писав українською мовою. Так звану українізацію вони терпіли як тимчасову, хоч і самі були поскрибовані більшовицьким режимом.

Нова прокомуністична еліта не визнала С. Рудницького за „свого“. Не сподобався він і старій, національно свідомій українській еліті, яка вбачала в ньому „більшовика“ (до Харкова його запросив український більшовик М. Скрипник). Нарешті, виник конфлікт між С. Рудницьким і молодшими ученими-галичанами (В. Гериновичем, В. Баб'яком, В. Буцурою, М. Іваничуком), які сподівалися на швидкий кар'єрний ріст.

Попри все це, здобутки С. Рудницького були вагомими. Учений створив і очолив Український науково-дослідний інститут географії і картографії (1927), очолив відділення етнографії у системі ВУАН (1929), започаткував масштабні картографічні праці, отримав звання академіка ВУАН. Але відкритий і прихований, часто з наклепами, опір призводив до його нервових зривів, загострення хронічних хвороб та депресивного настрою. Як наслідок, С. Рудницького усунули від активної та науково-організаційної праці і 23 березня 1933 р. арештували. З листопада 1937 р. його розстріляли як українського буржуазного націоналіста в урочищі Сандармох м. Медвежегорська (Карелія).

Наукові спрямування С. Рудницького такі: обґрунтування наукових основ географічної науки; обґрунтування науково-методичних основ картографії; створення наукових основ географічної освіти і краєзнавства.

Наукові основи географії

У середині першого десятиріччя ХХ ст. сформувався погляд С. Рудницького на сутність географічної науки, її завдання, методи і структуру. За твердженням ученого, наукове географічне знання охоплює такі питання.

1. Місце географії в системі наук. С. Рудницький визначає географію як загальну просторову науку про Землю і відносить її до системи *природничих наук*.

Проблема віднесення географії до певної системи наук — природничих чи суспільних — завжди була каменем спотикання в її історії. Вона проявлялась у так званому моністичному чи дуалістичному розв'язанні. Деякі географи, особливо у стародавні

Обкладинка підручника С. Рудницького „Коротка географія України“. Київ; Львів, 1910 р.

¹ Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 46, кн. 2.— С. 116.

і середні віки, коли панував теософічний світогляд — дохристиянський у древній Греції чи християнський в Європі, трактували географію як науку про людину, суспільство, його духовність. Антропоцентризм у філософії вимагав від учених розглядати географію як науку головно гуманітарну, суспільну. Цей погляд С. Рудницький сприймав негативно.

Разом з тим ще від Птолемея, а в нові віки від XVIII ст. в Європі визріває, а на початку XX ст. внаслідок нової науково технічної революції і утвердження позитивізму у філософії остаточно перемагає реальний природно-науковий підхід. Зростання людського знання відбувається головно внаслідок розвитку природничих і технічних наук.

На той час цей погляд був прогресивний, бо давав можливість географії широко використовувати досягнення суміжних наук про Землю — геології, геофізики, кліматології, робити в географії пошуки об'єктивних закономірностей і застосовувати нові методи дослідження, розроблені у природничих науках.

У наш час географія трактується ні як цілком суспільна, ні як лише природнича наука, а як єдина природничо-суспільна наука, яка вивчає у територіальному аспекті процеси взаємодії суспільства і природи. Отже, вона перебуває на стику великих груп наукових дисциплін — природничих і суспільних — й *екологічна парадигма* визначає її сучасну інтегративну сутність.

2. Об'єкт і предмет географії. У часи С. Рудницького ще не розрізняли поняття об'єкта і предмета науки. Ці поняття утотожнювалися, і використовувався лише термін „предмет“. У наш час поняття об'єкта і предмета науки — це різні категорії, хоч і взаємопов'язані.

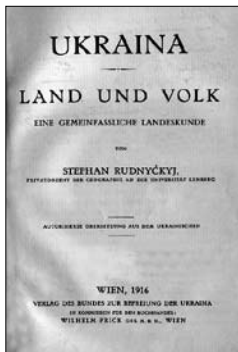
С. Рудницький стверджує, здавалось би, тривіальну, але дуже важливу для теорії і методології географії істину, що „Земля як цілісність, зокрема її поверхня — це предмет географії“². Тепер можна сказати, що загальним об'єктом географії є Земля. Але це спільний об'єкт дослідження багатьох наук геофізики, астрономії, геології, океанології та ін. Що ж стосується конкретного об'єкта вивчення географічною наукою, то ним уважається географічна оболонка як сфера найтіснішої взаємодії літо-, гідро-, атмо-, біо- і соціосфер. А оскільки ця взаємодія найактивніше

проявляється на земній поверхні (тут фіксуються результати взаємодії, поверхня є носієм і зберігачем інформації про взаємодію у минулому), то *земна поверхня є одвічним і нескінченним для пізнання конкретним об'єктом географічної науки, який концептуально розгортається у поняттєво-категоріяльній системі географічної оболонки і який не вивчає жодна інша наука.*

Проте не слід звужувати розуміння земної поверхні до *топографічної поверхні*, як це часто трапляється. Це складне поняття, яке охоплює фізичні, біологічні і суспільні, матеріальні і духовні складові, а також зв'язки між ними. Як відзначав С. Рудницький, специфіка географії у тому, що „вона розглядає всі предмети й прояви земних просторів не тільки самих по собі, а головним чином у їхніх взаєминах, всебічних, загальноземних взаєминах“³. Ця думка С. Рудницького про „загальноземні взаємини“ особливо важлива тепер, коли актуальним стало розв'язання *глобальних проблем людства* (народонаселення, сировини, палива, продовольства, освіти, зміни клімату тощо). Роль географії в розв'язанні цих проблем має бути якнайактивнішою.

3. Обґрунтування географічних законів — передусім законів просторового буття явищ і процесів на земній поверхні. Проблема законів у географії кардинально неоднозначна. Це пов'язане з тим, що, поперше, нема науки, яка не має своїх законів, і, по-друге, деякі вчені заперечують існування географічних законів. Ще на початку XX ст. С. Рудницький чітко окреслив не тільки суть гео законів, але й виявив їх різномірність. І пов'язував це насамперед з так званою загальною географією, яка „аналізує подані *хорографією* дані, *абстрагує* дійсні властивості предметів і явищ від випадкових їх рис і таким чином *іде* від поодиноких *предметів* до *загальних понять*. Вона об'єднує предмети і явища внаслідок їх спорідненості в багаточисельні категорії і виявляє їх взаємозв'язки, причини і наслідки. Якщо за певних причин спостерігаємо завжди однакові наслідки, то пізнаємо внутрішню причинність предметів і явищ та її *закони* (підкреслення наше.—

О. Ш.). На цій дорозі загальна географія відкриває загальні закони, яким підлягає Земля, як цілісність, її поверхня і все, що на ній знаходиться“⁴.

Обкладинка праць С. Рудницького „Україна і народ“ (Відень, 1916 р.) та „Початкова географія для народніх шкіл“ (Київ; Львів; Відень, 1919 р.)

Титульні сторінки праць С. Рудницького „До основ українського націоналізму“ (Відень; Прага, 1923 р.) та „Українська справа зі становища політичної географії“ (Берлін, 1923 р.)

² Рудницький С. Нинішня географія // Науковий додаток до журналу „Учитель“.— Львів, 1905.— С. 11.

³ Там само.— С. 27.

⁴ Там само.— С. 25.

Або інше: „Кожний предмет і кожне явище вона (загальна географія.— О. III.) розглядає всебічно і стежить за тим по усій Землі, щоб знайти відношення цього предмета чи явища до Землі і її поверхні, як цілісності і визначити закони, яким підлягає“⁵.

У сучасній географії виділяються також так звані функціональні закони, які відображають необхідні зв'язки між входами і виходами територіальних природних, суспільних чи природно-господарських систем у процесі зміни їх станів.

Учений розробив струнку структуру географічної науки. Він поділив усе землезнання на дві взаємопов'язані гілки — загальну (систематичну), що встановлює „суто географічні закони“ і спеціальну (описову, хорологічну). Спеціальна географія використовує закони, виявлені у загальній географії.

У своїх географічних дослідженнях С. Рудницький основну увагу приділяє загальній географії. Він виділяє в ній чотири підсистеми наукових дисциплін — математичну, фізичну, біологічну географію і антропогеографію. Кожен із підрозділів охоплює окремі наукові дисципліни, а вони своєю чергою тісно взаємодіють з багатьма суміжними науками.

С. Рудницький зробив вагомий внесок у розвиток національної географічної термінології. З цього приводу він опублікував дві статті (1907, 1913). Вчений обґрунтував потребу наближення термінів і понять до традицій національного наукової писемності та побутового вжитку. Водночас він вимагав у міру потреб застосовувати терміни, побудовані на греко- і латиномовній основі.

Внесок у національну картографію

С. Рудницького можна вважати першим українським географом-картографом новітнього періоду розвитку. Поштовхом до вивчення географії України стало започатковане в Науковому товаристві ім. Шевченка складання етнографічної карти українських земель.

Стан „картографічного забезпечення“ України кінця XIX — початку XX ст. можна констатувати як незадовільний. Україну як географічну і, тим паче, національно-територіальну ціліс-

ність картографічно зовсім не відображали*. Картографічні німецько-, польсько- чи російськомовні фрагменти її території не могли задовольнити потреб українського споживача в умовах піднесення національно-визвольного руху.

С. Рудницький опрацьовує різноманітні аспекти картографічної справи. Це, по-перше, розроблення методології всього комплексу проблем української картографії, кажучи по-сучасному, обґрунтування питань семіотики (семантики, синтактики і прагматики) картографічних моделей як одного з видів знакових моделей загалом; по-друге, розроблення і видання настінних (демонстраційних, шкільних) карт України, материків і світу; по-третє, розроблення і видання карт як складових у монографіях, навчальних посібниках, статтях та ін.

Картографію С. Рудницький вважав „інте-

гральною частиною“ математичної (астрономічної, космічної) географії. Тобто для нього картографія за своєю суттю є географічною наукою.

У зв'язку з цим теоретичні засади географії мають бути фундаментом як теоретичної, так і прикладної картографії.

На особливу увагу заслуговують думки С. Рудницького про складання настінних фізичних і антропогеографічних карт.

С. Рудницький вперше по-

рушує проблеми складання та видання карт і атласів для народної школи, середніх спеціальних закладів і вишів. І що дуже важливо, він уперше поставив питання підготовки комплексних географічних атласів України, тобто такої об'єднаної одним задумом системи карт, в якій всебічно висвітлюється як природно-географічна, так і соціально-економічна і демографічна ситуація. Цей атлас мав включати не тільки загальні, але й спеціальні (тематичні) карти. Одне слово, ідеї С. Рудницького випереджували час.

Не всі задуми в галузі картографії вдалося реалізувати С. Рудницькому. Проте за його авторством і безпосереднім науковим керівництвом підготовлено і видано велику кількість настінних і настінних карт. Особливо продуктивними були 1918—1920 рр. (час існування ЗУНР). Назвемо хоча б першу настінну карту України — „Стінна фізична карта України“ в масштабі 1:1 000 000,

Степан Рудницький в колі співпрацівників і студентів Харківського інституту професійної педагогічної освіти. Харків, 1931 р.

⁵ Рудницький С. Нинішня географія.— С. 25.

* Першою картою України в її етнографічних межах була „Народописна карта українсько-руського народу Г. Величка (1896 р.)“.

видану 1918 р. у Львові—Відні накладом НТШ. У Відні в 1919—1920 рр. коштом НТШ С. Рудницький видає настінні фізичні карти світу, Європи, Азії, Північної Америки, Південної Америки та Африки. Тут не можемо не згадати карти-плаката „Українці в світі“, підготовленої С. Рудницьким разом з Г. Гасенком.

Можна без перебільшення стверджувати, що внесок С. Рудницького в картографічну науку України неогічний. Він був не лише фундатором української наукової, але й україномовної картографії.

Освітнянська і краєзнавча праця

Великий внесок зробив С. Рудницький у розвиток географічної освіти і краєзнавства. Він учительював у львівських і тернопільській гімназіях, викладав в університетах та інститутах Львова, Праги, Відня і Харкова. Вся його діяльність була спрямована на те, щоб географія стала всенародною наукою, сприяла вихованню українського патріотизму, а пов'язане з нею географічне краєзнавство розширювало знання людей про навколишнє середовище, було засобом розвитку туризму („мандрівництва“), укріплення здорового способу життя, духовного і фізичного потенціалу людей.

С. Рудницький розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів, підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книжки з географії України, розробив шкільні географічні карти.

Опрацюючи методичні основи вивчення географії у середній школі, С. Рудницький дотримувався передових позицій свого часу. Ці позиції, точніше принципи, з погляду дидактики, можна охарактеризувати так:

1) *принцип науковості*. Шкільну географію слід будувати так, щоб у ній відображались усі найновіші методологічні, методичні і теоретичні висновки і положення самої географічної науки;

2) *принцип від „близького до далекого“*, від „знайомого до незнайомого“, від „конкретного споглядання до абстрактного мислення“, від „рідної землі до далеких країв“;

3) *принцип врахування вікових особливостей дітей*. Це проявляється, зокрема, у вимозі починати шкільну географічну освіту з вивчення навколишньої місцевості;

4) *принцип комплексності і системності*. Системність у побудові і викладанні географії

полягає передусім у послідовності, наступності, коли попереднє знання є основою подальшого, а комплексність — коли всі явища і процеси на земній поверхні розглядаються у взаємозв'язку і взаємозалежності;

5) *принцип причинної зумовленості*, який вимагає впровадження в географію категорії закону і закономірності. Географічне знання має відповідати не лише на запитання „де?“ (тобто бути описовим), але й на питання „чому?“ (тобто стати номотетичною наукою і навчальним предметом);

6) *національний принцип*, конкретніше — принцип *українізації та україноцентризму в географії*. Він полягає не лише в тому, щоб серед шкільних предметів була „Географія України“, але насамперед у тому, щоб проблематику всіх географічних дисциплін пов'язувати з українською справою.

Всі ці принципи, підходи і вимоги С. Рудницький чудово реалізував у своїх численних посібниках з географії України.

У тісному зв'язку з географічною освітою С. Рудницький розглядав краєзнавство.

Ще у 1894 р. І. Франко писав, що краєзнавство дає „змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією Батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам'ятками і т. ін. [...] Перша прикмета раціональної освіти — знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму“⁶. Ця дефініція глибша і різносторонніша, особливо у другій її частині, ніж визначення, подане в „Географическом энциклопедическом словаре“: „Краєзнавство — це вивчення природи, населення, господарства, історії, культури невеликих територій і населених пунктів разом з їх найближчим оточенням“⁷.

С. Рудницький у своїх працях розвинув і конкретизував ідеї Івана Франка. Своєю чергою багато учнів ученого — О. Степанів, В. Гериневич, І. Тесля, Г. Дрогомирецький та інші — творчо розвинули освітанські та краєзнавчі ідеї свого вчителя.

Отже, Степан Рудницький зробив вагомий внесок не лише в обґрунтування теоретичних основ національної географічної науки, але й у сферу географічної практики — у видання загальних та спеціальних географічних карт й атласів — та у географічну високо- й середньошкільну освіту і краєзнавство.

Олег ШАБЛІЙ

Розділ IV РАССТРЕЛЯТЬ.	
732	Осужден тройкой КОПУ УССР ИТЛ на 10 лет.
246.	Сник Иван Михайлович, 1887 г.р., Галиция, служащий, образован член ЦК УСДП, бывш. член ВКП(б) войны был атаманом «Быстрых», был торник Бессарабии. КОПУ УССР от 1.X.1933 г. по ст. 54-4, 6 УК УССР осужден к 10 годам заключения в ИТЛ на 5 лет.
247.	Рудницький Степан Львович, 1879 г.р., г. Перемышль (Австрия), служащий, образован высшее, доцент Венского университета, офицер Гештапа австро-венгерской армии. Судебной тройкой КОПУ УССР от 23.IX.1933 г. по ст. 54-4, 6 УК УССР осужден на 5 лет.
248.	Крушельницкий Богдан Антонович, 1906 г.р., гр.-и ССР, ур[ож.] Станиславо (Польша), служащий, образование высшее, сын петляковского министра просвещения. Два брата Иван и Тарас Крушельницкие в декабре м[есяца] 1934 г. расстреляны. [Особим] совещанием при НКВД ССР от 26.III.1935 г. по ст. 54-8 УК УССР осужден и заключен в ИТЛ на 5 лет.
249.	Гумецкий Федор Михайлович, 1896 г.р., ур[ож.] Галиция, гр.-и ССР, образование высшее, служащий. Зас[е]данием КОПУ от 5.IX.1933 г. по ст. 58-6, 2, 11 УК осужден и заключен в ИТЛ сроком на 10 лет.
250.	Вельмак Яков Михайлович, 1892 г.р., гр.-и ССР, ур[ож.] станица Новомихайловской Вишневой обл. (УССР), образование высшее. Зас[е]данием КОПУ от 22.VIII.1933 г. по ст. 58-2, 11 УК осужден на 8 лет ИТЛ.
251.	Барт Иосиф Яковлевич, 1900 г.р., еврей, гр.-и ССР, ур[ож.] г. Клань (Польская) Вишневой обл. (УССР), б. военнокосацкий, сын б. комиссионера, образование [не окончено] высшее, эволюист, в партиях не состоял. До ареста — нач. филолог. Военно-инж[енерной] академии. Пост[ановлением] зас[е]данием КОПУ от 5.IX.1933 г. по ст. 58-2 и 11 УК заключен в ИТЛ сроком на 5 лет.
Дело №-103011/37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУТБ НКВД ССР — на 15 человек, осужденных на разные сроки за к-р шпионскую деятельность, которые, продолжая вести к-р шпионскую работу, занимаются вербовкой среди осужденных к-р шпионских групп. По делу объявляются:	

Фрагмент списку розстріляних соловецьких в'язнів, серед яких був С. Рудницький. Соловки, 1937 р.

⁶ Франко І. Галицьке краєзнавство.— С. 116.

⁷ Географический энциклопедический словарь.— Москва, 1988.— С. 148.